

ПРИСЛІВНИКИ ЧАСУ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСТИН ДОБИ В СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано обставинні прислівники часу на позначення частин доби, зафіксовані автором у середньополіських говірках Житомирської області. Основу таких діалектних адвербіативів становлять відіменникові деривати, які демонструють формальну варіативність переважно на фонетичному та словотвірному рівнях.

Ключові слова: прислівник, адвербіативи часу, середньополіські говірки, семантика, структура, варіантність.

Про важливість дослідження граматики українських говорів сказано немало, хоча наявні праці вивчення граматичної діалектної системи не висвітлюють усіх проблем, пов'язаних із цим розділом мовознавства. Про це слушно зауважує А. Колесников, зазначаючи, що досі немає докладного й системного опису граматики українських говірок окремого ареалу, що розглядав би граматику як систему, а не лише її диференційні риси, що охоплював би сповна граматичний рівень (опис усіх лексико-граматичних та словозмінних класів), який залучав би функційні та когнітивно-дискурсивні підходи [9, с. 65]. Переважно увагу акцентовано на самостійних частинах мови, реєстр яких зібрано за допомогою програм-питальників, хоча сучасний рівень розвитку української діалектології передбачає обов'язкове залучення до аналізу граматичних одиниць діалектних текстів як репрезентантів народного мовлення. Саме вони відтворюють реальне буття мови, склад, функції мовних одиниць, динаміку їх форми і змісту, бо діалектний текст, як зазначає П. Гриценко, – це реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови [5, с. XVI], особливо для розв'язання проблем граматичної семантики, яка виявляється тільки в дискурсі, що робить обов'язковим текстовий аналіз граматичних явищ [8, с. 9].

Частиною граматичної (власне, морфологічної) системи діалектів є прислівник як клас незмінюваних слів, утворених здебільшого на базі інших частин мови (іменника, прикметника, займенника й менше дієслова й числівника), який з огляду на свою частиномовну специфіку,

семантико-словотвірні особливості, функціонування й генезу привертав увагу як частина говіркового лексикону передовсім на теренах південно-західного наріччя (праці О. Брошняк (Пискач), І. Джочки, Т. Довгої (Розумик), О. Захарків, М. Леонової, П. Лизанця, В. Німчука, І. Пагірі, Н. Прилипко, І. Ощипко та ін.); значно рідше – південно-східного (статті Г. Мартинової, О. Левенець). Щодо північноукраїнського наріччя зауважимо, що досить докладно проаналізовано в монографічних виданнях і введено до наукового обігу в працях лексикографічного типу прислівники західнополіських говірок завдяки працям Г. Аркушина та Ю. Громика; східнополіський етномовний континуум із позиції функціонування в ньому прислівників представлено в працях Г. Чешко, натомість системного дослідження прислівникової системи середньополіських говірок наразі в українській діалектології бракує, хоча все ж варто відзначити праці Н. Прилипко, у яких проаналізовано прислівники Чорнобильської зони, архаїчні структури прислівників у поліських говорах загалом [12; 14].

Пропонована розвідка є частиною більшого дослідження сучасної прислівникової системи говірок Середнього Полісся, мета якої – проаналізувати діалектні обставинні прислівники часу на позначення частин доби як складника значної за обсягом групи темпоральних адвербіативів із позиції семантики, словотворення, функціонування в контексті світогляду поліщуків.

Зауважимо, що, на думку лінгвістів, обставинні прислівники становлять ядро прислівникової системи, значне місце з-поміж них належить прислівникам місця, які як окрему групу виділяють усі мовознавці, котрі працюють

у царині зазначеного лексико-граматичного класу слів. Темпоральні прислівники характеризують дію за часовими відношеннями [11, с. 209], передають часові семантико-синтаксичні відношення, якими пов'язується вихідна для них підрядна темпоральна частина з головною в складнопідрядному реченні [4, с. 306].

В україністиці відомо кілька класифікацій прислівників часу (праці П. Білоусенка, І. Вихованця, К. Городенської, І. Кучеренка, В. Німчука та ін.) на матеріалі темпоральних прислівників української літературної мови. Саме темпоральним прислівникам української літературної мови, особливостям їхнього функціонування та творення присвячено низку досліджень [2; 10]. Зокрема, К. Городенська виділяє три підгрупи: 1) прислівники, які вказують, коли відбувається дія, процес, стан; 2) прислівники, які визначають вихідну межу часу; 3) прислівники, які визначають кінцеву межу часу [4, с. 306].

Крім того, адвербіативи місця поряд з іншими розрядами обставинних прислівників привертати увагу українських діалектологів, які переважно оперували говірковим матеріалом із діалектів південно-західного наріччя [6; 7; 13; 14]. Зокрема, О. Захарків розглянула семантичну структуру прислівників часу в бойківських говірках, визначивши низку сем [5], Н. Прилипка, залучивши до аналізу діалектний матеріал із говорів південно-західного наріччя, зазначає, що темпоральні прислівники характеризуються тим, що об'єднуються в різні лексико-семантичні групи залежно від проміжків часу, які вони означають, зауважуючи, що чимало прислівників часу постало внаслідок адвербіалізації відмінкових форм іменників, які виступали в ролі означень чи обставин, тож семантика колишніх іменників, що означали часові поняття, в основному «перейшла» до прислівників [13, с. 52]. Також дослідниця виокремлює групу прислівників, що стосуються частин доби, кількох діб (днів), пір року, часу взагалі тощо, які можуть означати певний часовий момент чи часову межу, часову протяжність та ін. [13, с. 52]. Зазначимо, що Т. Довга охарактеризувала прислівникову лексику, пов'язану з частинами доби, в говорах Українських Карпат [6], яка має багато спільних елементів із зафіксованими в середньополіських говірках прислівниками, що свідчить про загальні тенденції розвитку діалектної прислівникової системи та архаїчність цього шару лексики.

Зібраний у середньополіських говірках Житомирської області матеріал дає підстави розглянути прислівники часу на позначення

частин доби в контексті світогляду поліщуків, оскільки досить часто без конкретизації вказівки на ранково-денний чи вечірньо-нічний час в опозиції 'у світлу частину доби' – 'у темну частину доби' функціонують лексеми-прислівники відприкметникового походження, утворені за допомогою префікса *за-* й колишнього короткого прикметника у формі родового відмінка: *завидна* (*зав'ідна*) – *затемна* (*зат'емна*), чи адвербіалізована форма орудного відмінка *п'р'іт'емком* (пор. в інших поліських говірках *притемком* 'смерком' (СПГ, с. 175)); модальні прислівники *видно* (*в'ідно*), *с'в'ітло* (*с'в'ітло*) – *темно* (*т'емно*), *поўноч'і* (*поноч'і*); описові конструкції *коли видно* (*ко'ли' в'ідно*, *ко'л'і в'ідно*) – *коли темно* (*ко'ли' темно*, *ко'л'і т'емно*). Напр.: *т'реба зав'ідна / до заходу сонця / д'єчку о'д'єжу зн'і'мат'і за'нос'іт' у хату* (Ч.); *х'і'ба поўноч'і там шос'і'можна по'бач'іт* (СВ); *ко'ли видно / то хоче'а'їс'у роботу пор'бит' до тем'на* (Г.); *о'це ро'б'іли' поноч'і'ї кол'госп'і / с'єчку'п'єзали'і* (П.).

Зазначимо, що в поліщуків наявне позитивне ставлення до світлої частини доби, тому вони намагаються всю основну роботу виконати саме в ці години, не переносячи на пізніший час, коли буде темно, бо вважають, що саме в денну пору їм навіть Бог допомагає. Натомість нічний час жителі досліджуваних населених пунктів сприймають як ту пору, коли можуть відбуватися якісь негативні речі (ворожіння, наслання хвороб, причарування тощо).

Водночас для називання конкретних частин доби відповідно до семантики прислівників виокремлюємо такі основні семи: 'дуже рано, до схід сонця', 'вранці', 'у денний час, удень', 'у вечірній час, увечері', 'у нічний час, уночі', утворені здебільшого від коренів, що самі виражають семантику відповідної частини доби, які й стали предметом нашого розгляду. Зазначимо, що зафіксований матеріал уможливило виокремлення й сем 'опівдні', 'опівночі', 'до обіду', 'після обіду', репрезентантами яких переважно є відіменникові адвербіальні прийменниково-іменникові конструкції, котрі можуть бути предметом окремої наукової розвідки.

Сема 'дуже рано, до схід сонця' в досліджуваних говірках репрезентована переважно прислівниками *ї'досвіта*, *ї'досвета*, *ї'дос'в'ета*, *дос'в'іта*, *досв'ета*, *споза'ранку*, в основі яких – поєднання іменників у формі родового відмінка з прийменниками та спільнокореневе до вказаних вище адвербіалізоване утворення у формі орудного відмінка *досв'етком* (*дос'в'етком*), хоча відзначаємо й описові

прийменниково-іменникові конструкції, які сучасні лінгвісти вважають аналітичними прислівниками з темпоральною семантикою [3, с. 105]: *на зо́р'ї, на зо́р'є, до сход' сонця, перед с'ходом' сонця, перед' ранком*. Адвербіальна лексема *вдосвіта* – основний репрезентант зазначеного часу доби і в українській літературній мові (*вдосвіта* ‘дуже рано, перед світанком, на світанку’ (СУМ, I, с. 313)), хоча в досліджуваних говірках такі прислівники представлені в різних фонетичних варіантах.

Частину доби із семантикою ‘вранці’ номіновано на обстеженій території прислівниками *у'ранц'ї (у'ранц'ї, у'ранц'ї, у'ранц'ї, у'ранц'ї, у'ранц'ї), з'ран':а (з'ран':е), із'рана, з'ранку (із'ранку), з'раночку (із'раночку), 'рано, 'ранком, 'раночком, ра'нен'ко (ра'н'ен'ко), зрідка* зазначаємо композити *'рано-рано, 'рано-у'ранц'ї* та в говірках, які межують із білоруськими, форми *'утром, сут'ра, утречком (утр'ечком)*. Напр.: *у ча'соў п'ят' у'ранц'ї зноў с'у'да ж* (ВК); *мо'йа 'оч'ір'ід' пр'іш'ла / уранц'ї па'су ко'рб'у* (Р); *з'раночку ў'рот'і н'і'чого н'е бу'ло шче* (Л); *л'этом ўста'йбм ра'н'ен'ко да йбм по 'ягоди' ў л'эс* (Лев.). В основі зафіксованих утворень – лексеми, які функціонують із такою самою семантикою і в українській літературній мові (*зранку* 1) ‘у ранковий час, вранці’; 2) ‘з ранкового часу, з самого ранку’ (СУМ, III, с. 699), *ранком* ‘те саме, що і зранку’ (СУМ, VII, с. 699)). Особливістю функціонування названих лексем є їхня синонімія та варіантність навіть у мовленні одного говірконосія, наявність зменшено-пестливих форм, які виражають емоційно-експресивну оцінку й водночас ставлення до цієї частини доби як найбільш продуктивної для роботи в сільській місцевості, а також адвербіалізованих форм орудного відмінка іменників. Це підтверджує думки науковців про те, що найбільш готовим до переходу в прислівники є, безперечно, орудний відмінок, периферійне положення якого в системі українських відмінків сприяє послабленню, нейтралізації предметної семантики іменника і пристосуванню його до вираження конкретних граматичних значень [1, с. 4], із-поміж яких і значення часу.

Семантику ‘в денний час, удень’ передають найуживаніші прислівники *у'ден' (у'ден'), у'д'ен' (у'д'ен')*, утворені в результаті адвербіалізації іменників у формі знахідного відмінка з прийменником (пор. *вдень* ‘у денний час’ (СУМ, I, с. 310)), *дн'ом, ден'ком (д'ен'ком), де'н'очком (д'ен'очком)* – безприйменникові конструкції в адвербіалізованій формі орудного відмінка. Напр.: *ден'ком трошк'ї*

при'легла / і та'ке нас'ни'лос' (З.); с'он'ї зноў у'д'ен' дошч' ішоў (Ч.).

На позначення вечірнього часу функціонують прислівники *у'вечер'ї (у'вечер'ї), у'вечар'ї*, витворені адвербіалізацією форм місцевого відмінка з прийменником (*ввечері* ‘вечірньої пори, у вечірній час’ (СУМ, I, с. 303)), адвербіалізовані форми орудного відмінка *'вечером, 'вечарам, 'веч'ером, 'вечаром* та відіменникові деривати у формі знахідного відмінка з прийменником *над'веч'ір, над'веч'ор*, хоча дві останні лексеми можуть функціонувати із семантикою ‘перед вечором, смерком, коли починає темніти’, як і в літературній мові (*надвечір* ‘у надвечірній час, перед вечором’ (СУМ, V, с. 63)). Напр.: *але за'те бу'ло весело / йак ск'ір'дуйт' сн'опи чи дес' у'вечер'ї* (Н.); *у'вечер'ї ота'ка по'ра* (ВД); *надв'еч'ор і дошч перес'таў іт'ї* (Ч.).

Семантика ‘в нічний час’ репрезентована прислівниками, які мають аналогічне походження й особливості творення, зазначені в інших досліджуваних групах адвербіативів: *у'но'чі, у'но'чи, у'но'чи, у'но'ч'ї, 'ноч:у, 'ноч:у, 'нич:у, 'ноч'у, 'ноч'ойу: то во'ни завер'нулис у'ноч'ї ў ча'соў о'динац':ат' (ВК); прос'нус' 'ноч'ойу і 'думаў про ўсе жи'т':а* (Г.). Основним репрезентантом зазначеної семи в літературній мові є адвербіатив *вночі* ‘нічною порою, у нічний час’ (СУМ, I, с. 710), натомість варіант *ніччю* ‘у нічний час, уночі’ подано з позначкою *рідко* (СУМ, V, с. 431), хоча зібраний діалектний матеріал заперечує цю думку, оскільки в говірковому мовленні переважають саме такі утворення. Особливістю зазначеної групи прислівників є наявність акцентних варіантів.

Отже, проаналізовані прислівники часу на позначення частин доби, зафіксовані в середньополіських говірках Житомирської області, – досить активно вживаний і значний за обсягом шар лексики. В основі таких адвербіативів – переважно іменникові корені *ран-, вечір-, ніч-, ден'-*, які виражають назви основних часових відрізків протягом доби, відомі й на інших теренах українськомовного діалектного континууму [13, с. 56], що свідчить про архаїку аналізованих адвербіальних одиниць, які сягають ще праслов'янської доби, і загальні закономірності розвитку прислівникової діалектної системи. Ці прислівники демонструють формальну варіативність насамперед на фонетичному, рідше – словотвірному рівнях, що зумовлено передовсім фонетичними особливостями досліджуваних говірок. Водночас

спостерігаємо варіантність аналізованих адвербіативів навіть у мовленні одного діалектоносія, що свідчить про активність їх функціонування.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні інших семантичних груп

прислівників, зафіксованих у середньополіських говірках, для створення загальної картини адвербіальної системи Середнього Полісся, визначення їхнього місця в прислівниковій лексиці північноукраїнського наріччя загалом та уможливлення компаративних студій у цій царині.

Список літератури

1. Андерш Й. Ф. Особливості адвербіалізації іменників / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 3–6.
2. Білоусенко П. І. Прислівники часу в сучасній українській мові / П. І. Білоусенко // Укр. мова і літ. в шк. – 1982. – № 7. – С. 22–30.
3. Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові : [монографія] / А. Ю. Габай. – К. : Ін-т укр. мови ; Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. – 232 с.
4. Городенська К. Прислівник / Катерина Городенська // Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 298–327.
5. Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії / П. Ю. Гриценко // Українські говори Румунії / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон ; Львів ; Нью-Йорк ; Торонто : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. I–XVI.
6. Довга Т. М. Лексика на позначення понять, пов'язаних із частинами доби, у говорах українських Карпат / Т. М. Довга // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1982. – С. 188–189.
7. Захарків О. П. Семантична структура прислівників часу в бойківських говірках / О. П. Захарків // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 127–136.
8. Колесник В. О. Дебалканізація болгарських переселенських говірок в Україні. Граматична система : [монографія] / В. О. Колесник. – Одеса : Астропринт, 2003. – 231 с.
9. Колесников А. О. Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка : [монографія] / А. О. Колесников ; [відп. ред. П. Ю. Гриценко]. – Ізмаїл : СМІЛД, 2015. – 676 с.
10. Назарова Т. В. Деякі особливості творення прислівників місця і часу в українській мові / Т. В. Назарова // Укр. мова і літ. в шк. – 1958. – № 5. – С. 10–17.
11. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [підручник]. – 2-ге вид., доповн. – К. : Вид. дім «Слово», 2010. – 328 с.
12. Прилипка Н. Архаїчні структури прислівників у поліських говорах / Н. Прилипка // Полісся : Мова, культура, історія. – К. : Наук. думка, 1996. – С. 83–87.
13. Прилипка Н. Прислівникове вираження часових значень в українських говорах / Н. Прилипка // Український діалектологічний збірник. Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценко ; редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра, 1997. – С. 52–56.
14. Прилипка Н. Структура й генеза прислівників / Н. Прилипка // Говірки Чорнобильської зони : Системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін. – К. : Довіра, 1999. – С. 51–60.
15. Прилипка Н. П. Темпоральні прислівники в буковинських говірках / Н. П. Прилипка // Українська мова на Буковині. – Чернівці : Рута, 1994. – С. 30–31.

Список скорочень джерел

- СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Список скорочень назв населених пунктів Житомирської області¹

ВД – с. Велика Деражня Новоград-Волинського р-ну	Н. – с. Нараївка Ємільчинського р-ну
ВК – с. Великі Кліщі Народицького р-ну	П. – с. Піхоцьке Овруцького р-ну
Г. – с. Гірки Новоград-Волинського р-ну	Р. – с. Ришавка Коростенського р-ну
З. – с. Заріччя Овруцького р-ну	СВ – с. Старі Велідники Овруцького р-ну
Л. – с. Листвин Овруцького р-ну	Ч. – с. Черевки Овруцького р-ну
Лев. – с. Левковичі Овруцького р-ну	

Н. Hrymashevych

THE ADVERBS OF TIME DENOTATION OF PARTS OF THE DAY IN MIDDLE POLISSIAN DIALECTS OF ZHYTOMYR AREA

The article analyses the adverbial adverbs of time on denotation of parts of a day fixed by the author in the Middle Polissian dialects of Zhytomyr area. The basis of such dialectal adverbialatives is presented by nominal derivatives that demonstrate a formal variety mainly on the phonetic and word-formation levels.

The analysed dialects make an actively used and considerable layer of the dialectal vocabulary on a volume. In the basis of such adverbialatives there are mainly substantival roots 'ran-, vechir-, nich-, den-' that express the names of the basic sentinel segments during twenty-four hours, which are known on the other walks of life of Ukrainian-linguistic dialectal continuum although they have differences in the phonetic and

¹ Подаємо список скорочень назв лише тих населених пунктів, на які є покликання в тексті статті.

word-formation filling that testifies to the general progress of the dialectal adverbial system trends and archaism of this layer of vocabulary. The variant of analyzable adverbials is marked even in the speech of one dialect speaker, which testifies to activity of their functioning as one of the most used digits of adverbs next to local adverbs as the basic representatives of semantics of place and time in the dialectal speech. The collected material in the Middle Polissian dialects of Zhytomyr area grounds to consider the dialects of time on denotation of parts of a day in the context of Polishchukys' world view, as often enough adverbial lexemes function without the specification of pointing on morning-daily or evening-night time in opposition in 'light part of a day' – 'in dark part of a day'. At the same time for the name of concrete parts of a day in accordance with semantics of the adverbs such basic semy are distinguished: 'very early, before the sunrise', 'in the morning', 'in daily time, in a day', 'in evening time, in the evening', 'in a night-time, at night' formed mostly from the roots that express the semantics of corresponding part of a day.

Keywords: adverb, adverbials of time, Middle Polissian dialects, semantics, structure, variety.

Матеріал надійшов 30.06.2016

УДК 811.161.2'28

Дика Л. В.

ОКАННЯ МАШІВСЬКОГО ТИПУ

*У статті на матеріалі діалектних текстів говірки села Машеве Чорнобильського району Київської області розглянуто приклади вживання **о** на місці етимологічного **а**, підкреслено регулярність, системність і стійкість цієї риси; проаналізовано різні погляди щодо походження і давності окання в середньополіських говірках.*

Ключові слова: гіперизм, окання, акання, середньополіський говір, чорнобильські говірки.

В останні роки діалектологи звертають дедалі більше уваги на зміни, які відбуваються в сучасному діалектному мовленні, і причини, що їх зумовлюють. Одним із основних чинників таких змін, на думку багатьох дослідників, є вплив української літературної мови та російського розмовного мовлення. Водночас учені підкреслюють стійкість діалектних систем, яку виявляють не лише говірки давнього походження, що побутують у межах відносно однорідних ареалів, а й говірки, що функціонують у полімовному та полідіалектному оточенні. Зокрема, Г. Мартинова, дослідниця старожитніх середньонадніпрянських говірок, відзначає «потужність середньонадніпрянської основи», що виявляється в «здатності протистояти тиску суміжних діалектів і зберігати специфічні для її системи особливості» [7, с. 292]. К. Глуховцева, повторно

обстеживши східнослов'янські говірки, представлені в Атласі української мови, зробила висновок про високий ступінь стабільності цих говірок упродовж останніх 50 років [2, с. 8]. А. Колесников, який досліджує новожитні говірки межиріччя Дністра і Дунаю, вказує на збереження українськими говірками цього регіону особливостей материнських діалектних мікросистем упродовж 200 років: «...цього часового проміжку виявилось недостатньо для відчутної втрати материнської основи та виформування окремого діалектного типу» [6, с. 517–518]. Наведені фрагменти засвідчують стійкість, яку виявляє діалектна мова попри впливи української літературної мови через школу та засоби масової інформації, вплив російської мови та інших говіркових систем. Виявити причини такої стійкості допоможуть дослідження окремих діалектних явищ, які